

СЕКЦІЯ 8
ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 71:05:130

**СОЦІОКУЛЬТУРНІ ФОРМИ СТАНОВЛЕННЯ
ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО ПРОСТОРУ**

Васильченко О.М., д. психол. н., доцент, провідний науковий співробітник
лабораторії психології політико-правових відносин

*Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України*

У статті намічено теоретичні рамки вивчення політико-правової культури і її психологічної складової. Базовими поняттями інституціонального підходу у вивченні політико-правової культури визначаються правовий інститут та політичний інститут, що розуміються як соціокультурні, сфера права та сфера політики. Доводиться, що політико-правова культура є елементом політико-правового простору; генезис політико-правового простору обумовлений принциповою значимістю правових інститутів для реалізації політичних відносин.

Ключові слова: політико-правова культура, культура, соціальний інститут, особистість, соціокультурний простір.

В статье намечены теоретические рамки изучения политико-правовой культуры и ее психологической составляющей. Базовыми понятиями институционального подхода в изучении политико-правовой культуры определяются правовой институт и политический институт, понимаемые как социокультурные, сфера права и сфера политики. Утверждается, что политико-правовая культура является элементом политико-правового пространства; генезис политико-правового пространства обусловлен принципиальной значимостью правовых институтов для реализации политических отношений.

Ключевые слова: политико-правовая культура, культура, социальный институт, личность, социокультурное пространство.

Vasylychenko O.M. SOCIAL AND CULTURAL VIEWS OF FORMATION OF POLITICAL AND JURIDICAL AREA

The article outlines theoretical frameworks of the study of political and legal culture and its psychological components. The basic concept of the institutional approach to the study of political and legal culture was defined as legal institutions and political institutions, which are understood as a socio-cultural phenomenon; law and policy. It was proved that the political and legal culture is part of the political and legal environment. Genesis of political and legal environment specified by the fundamental importance of legal institutions for the implementation of political relations.

Key words: political and legal culture, culture, social institution, personality, sociocultural environment.

Постановка проблеми. Аналіз розвитку політико-правової культури варто починати з моменту її становлення, у ході якого формуються сутнісні елементи цього феномена, виникає й затверджується саме це явище. Становлення політико-правової культури має розглядатися через призму становлення найважливіших її елементів: інститутів політики та права, політичних та правових норм, політико-правової свідомості.

Постановка завдання. Дослідження психологічного компонента політико-правової культури вимагає аналізу соціокультурних форми становлення політико-правового простору.

Виклад основного матеріалу дослідження. Політико-правова культура – це особливе соціальне явище, що якісно харак-

теризує політико-правовий стан як окремої особистості, так і суспільства в цілому.

Політико-правова культура може бути визначена як сукупність знань, умінь, цінностей, що регулюють політико-правову поведінку особистості та суспільства. Як один із сегментів загальнолюдської культури, вона виконує універсальні функції, забезпечуючи регулювання процесів життєдіяльності, підтримки існуючої соціальної організації, ретрансляцію знань і досвіду, матеріалізованих у результатах людської діяльності. Як і будь-який фрагмент культури, вироблений людством, вона потребує трансляції від покоління до покоління.

Культура, з одного боку, є проявом суб'єктивного світу, його об'єктивацією не в окремих значеннях, а в цілісній системі;

а з іншого – культура містить ті артефакти, символи, цінності, ритуали, які дозволяють досягати угод, домовлятися й вибудовувати конвенційні стосунки. Культура містить такі значення (денотати) і смисли, які мають інтегративний характер, оскільки вони сформовані в процесі спільної діяльності і спільного освоєння світу, у процесі співіснування.

Антропосоціокультурогенез – це єдиний у часі й за сутністю процес становлення людини, суспільства й культури. Провідним фактором еволюції гомінід є формування символічних засобів в організації поведінки як окремих особин, так і групи в цілому. Символічні засоби сприяли закріпленню штучних соціальних форм поведінки, які формувалися природним шляхом у процесі утворення нових форм життя.

Особистість, а отже, і її поведінка, не можливі поза соціальною дійсністю й спілкуванням. Людське суспільство будується на структурі культурних елементів. Усі соціальні спільноти створюють внутрішнє культурне ядро, фіксоване всім комплексом символічних засобів культури. Значеннєве наповнення цього ядра переживається людиною і відкладається в її пам'яті. Культурне ядро проявляє себе в символічному світі образів, якими користується спільнота. Цей світ образів формує глибинні переживання, що забезпечують формування свідомості членів співтовариства, а також формує соціальну поведінку індивідів, через яку відтворює себе не тільки культурне ядро, але й соціум у цілому. Культурне ядро стає атрибутом соціального цілого. Його необхідність визначається тим, що через причетність до нього відбувається самоідентифікація спільноти і її членів, а також забезпечується цілісність спільноти. Еволюція спільноти передбачає відтворення культурного ядра. Культурне ядро спільноти забезпечує її цілісність у процесі розвитку.

Людська спільнота скріплюється значеннєвими структурами, що програмують поведінку людей. Почуття спільності, необхідне для організованого життя, забезпечується саме значеннєвим наповненням поведінки, за якого смисли є загальними для всіх, базисом соціальної поведінки. У соціогенезі фундаментальну роль відіграє формування значеннєвої (символічної) поведінки людини. З появою смислів і значень психіка індивіда трансформується у свідомість. Значеннєві показники ідеальні й у цьому плані трансцендентні для індивіда й спільноти.

Як зауважував Л.С. Виготський, смисли переживаються і їхнє переживання є особливо важливим на стадії їхнього становлення. Психіка гомінід ще не була готова до оперування абстракціями, але вона могла реагувати на смисли емоційно. Саме через емоційні

реакції йшло перше прийняття й засвоєння смислів, на які починає спиратися програмування й керування індивідуальною поведінкою [1].

Ядром суспільства як системи є структурований (особливо організований) *нормативний порядок*. З його допомогою організується колективне життя. Індивід повинен співвідносити свою індивідуальну поведінку з нормами суспільної поведінки. Для індивіда вищими стають норми соціальної поведінки. Ставлення до них є ставленням до смислів, з якими пов'язані ці норми. Та чи інша норма соціальної поведінки має конкретно-історичний характер і на ранніх стадіях соціогенезу органічно пов'язана з конкретним соціальним середовищем.

Спільнота архантропів починає опановувати функції самоорганізації й самозбереження та безперервного відтворення. Їх виконання пов'язане з освоєнням світу, і саме освоєнням у широкому аксіологічному смислі. Терміни «освоєння» і «відчуження» у сучасній філософії застосовують для позначення інтелектуального, духовного включення навколишнього середовища, навколишнього світу у сферу свідомості людини, у її ціннісну картину світу. Вони позначають процес, який лише частково завершений і може бути продовжений. «Освоєне» стає своїм лише в уяві людини; «відчужене» стає чужим також тільки на когнітивному рівні в ціннісному вимірі.

В.П. Тугарінов зазначає: «В основі освоєння світу людством і окремим індивідом лежить триєдиний акт: *пізнання – оцінка – практика*. На початкових етапах історії ці форми освоєння світу, оскільки всі вони спрямовані в остаточному підсумку на задоволення потреб людини, що досягається в практиці, і оскільки пізнання й оцінка були обмежені безпосереднім задоволенням цих потреб, були включені в процес практики» [6, с. 53].

Освоєння світу окремою людиною як представником соціуму присвоює, олюднює природу.

Взаємодія індивіда з об'єктивним соціальним досвідом описана терміном «*засвоєння*». Засвоєння – це процес відтворення індивідом історично сформованих, суспільно вироблених здатностей, способів поведінки, знань, умінь і навичок, процес їхнього перетворення у форми індивідуальної суб'єктивної діяльності. Засвоєння завжди виступає як процес інтеріоризації, «відтворення у формах суб'єктивної (внутрішньої) діяльності спочатку ззовні заданих зразків суспільного досвіду й засобів орієнтації в ньому» [5, с. 379].

Засвоєння досвіду відбувається двома шляхами:

– шляхом наслідування практичної діяльності;

– шляхом ідеального (знакового) наслідування за описами і зразками.

Засвоєння соціального досвіду індивідом має завжди характер освоєння, тому що, засвоюючи об'єктивний суспільний досвід, індивід надає йому суб'єктивної форми, вписує у своє бачення світу. Освоєння складається з розуміння (усвідомлення) і осмислення (оцінки). Розуміння є результатом зіткнення двох смислів – «свій» і «чужий», тому воно є видом освоєння. Осмислення – це включення в певну нормативно-ціннісну систему, оцінка об'єктивної суспільної й особистої значущості об'єкта для задоволення якоїсь із потреб.

Спосіб освоєння людиною світу дозволяє зрозуміти особливості інтелектуального включення навколишнього середовища у сферу свідомості й інтересів людини, у її ціннісну картину світу.

В.М. Пивоев у суспільній еволюції виділяє такі способи освоєння людиною світу: орієнтувально-пізнавальний, орієнтувально-оцінний, емоційно-практичний, емоційно-рефлексивний, раціонально-рефлексивний, науково-практичний [4].

Перші два способи є частиною інстинктивного орієнтовного рефлексу. Однак першими власне людськими способами освоєння світу є емоційно-практичний та емоційно-рефлексивний. Емоційно-практичне освоєння – це безпосереднє відбиття дійсності в усій її складності й конкретності, нагромадження в пам'яті емпіричного досвіду практичної діяльності, арсеналу способів і засобів безпосереднього задоволення фізичних потреб у різних конкретних ситуаціях. Із розвитком соціальних відносин спадковість починає доповнюватися соціальною наступністю. У первісної людини свідомість від початку формується у зв'язку з потребами безпеки. Пристосування людини до середовища і його освоєння мало колективний характер. Із набуттям досвіду освоєння починають формуватися узагальнені емоційні уявлення, джерелами яких є задоволення елементарних потреб у їжі й безпеці. Задоволення потреб оцінювалося як благо, а незадоволення – як зло.

Результатом *емоційно-практичного освоєння світу*, у ході якого тільки починалося зародження людської спільноти, стала освоєна зона перебування, що охоронялася від ворогів, служила гарантією виживання, забезпечувала життя громади, які сформувалися з первісного стада. За межами освоєної спільнотою території починався невідомий, чужий світ. Свій світ – це осередок життя, ладу, упорядкованості. Чужий світ – осередок хаосу, смерті, безладдя. Поступово, накопичуючи досвід освоєння, людина починає

усвідомлювати цілісність світу і своє місце в ньому. Це усвідомлення цілісності світу, пристосованого для життя людини, виражається у формі міфу про створення світу. Саме в акті створення світу метафорично зафіксований момент виникнення людської свідомості. Людина усвідомила, що вона знає про своє існування у світі.

Цілісне уявлення про освоєний світ поступово приводить до усвідомлення єдності й втілення його в *тотемі* – специфічному символі єдності. У міфологічній свідомості з тотемом отожднюються вся спільнота, кожний із її членів та вся освоєна територія. Увесь освоєний світ символізується тотемом. Формується міфологічна свідомість. Виникає ритуал емоційно-ціннісного спілкування з тотемом – жертвопринесення.

Розвиток мови, мовлення й поняттєво-логічного мислення прискорюють розвиток суспільної свідомості. З'являється *міф* – словесний виклад міфологічних уявлень. Поява міфологічних сюжетів і міфології як системи міфів, пов'язана із процесом об'єднання родів у племена й народності. Тотемні родів перетворюються в богів-першопредків, героїв-деміургів. Починається розшарування на вищу й нижчу міфологію, на племінних і домашніх богів, останні згодом перетворюються в марновірства.

У результаті освоєння світу формується досвід. Підсумком практичного освоєння стає практичний досвід задоволення безпосередніх матеріальних потреб. Підсумком емоційно-рефлексивного освоєння світу є міфологія та духовний досвід первісного суспільства, а результатом раціонально-рефлексивного освоєння – знання.

Міфологія – відбиття людиною освоєної території у фантастичних образах. У межах міфології визрівають потреби більш точного, адекватного пізнання й пояснення світу. Поява етіологічних міфів – початок науки, поява рахунку, календаря.

О.Ф. Лосев визначав міф як «узагальнене відбиття дійсності у вигляді почуттєвих уявлень» [3, с. 458]. О.М. Фрейденберг указувала, що для міфу характерне втілення в конкретній формі абстрактного змісту, єдність абстрактного і конкретного втілюється в художньому образі, у повсякденній же практиці відбувається диференціація пізнавальної установки й ціннісної оцінки. Пізніше й оцінний підхід піддається диференціації на моральний, естетичний, правовий, релігійний [7].

Досвід освоєння світу повинен фіксуватися, набуваючи форми, зручної для передачі. Людина самотвориться через культурно винайдені форми, як-от: *ритуали, обряди, міфи, магію* тощо, які не є уявленнями про

світ, не є теорією світу, а є способом конструювання людини з природного, біологічного матеріалу.

У ході розвитку людського суспільства, диференціації видів діяльності, поділу праці, формуванні специфічних видів суспільних відносин, обумовлених об'єктивними потребами соціуму в регулюванні суспільно значущих сфер діяльності й соціальних відносин, відбувається формування соціальних інститутів. Інституціоналізація є процесом визначення й закріплення соціальних норм, правил, статусів і ролей, приведення їх у систему, яка здатна діяти в напрямі задоволення певної суспільної потреби.

Становлення політико-правової свідомості пов'язано, з одного боку, із процесами осмислення необхідності впорядкування суспільної життєдіяльності в міфології й формуванням у ній комплексу ідей, що переросли потім у політико-правову свідомість, а з іншого – з формуванням особистості в культурі, з тим, що свідомість, індивідуалізуючись, шукає й знаходить нові – правові та політичні – засоби регламентації життєдіяльності.

Становлення політики та права пов'язане з виділенням особистості в культурі, з формуванням соціально-економічної основи її автономії, свободи й незалежності – з появою приватної власності.

Інституціоналізація є розвитком, у ході якого соціальні практики стають досить регулярними і довгостроковими, отримують власний нормативний порядок і форми закріплення.

Процес інституціоналізації (утворення соціального інституту) складається з декількох послідовних етапів:

- виникнення потреби, задоволення якої вимагає спільних організованих дій;
- формування загальних цілей;
- поява соціальних норм і правил у ході стихійної соціальної взаємодії, здійснюваної методом проб і помилок;
- поява процедур, пов'язаних із нормами й правилами;
- інституалізація норм і правил, процедур, тобто прийняття, практичне застосування;
- встановлення системи санкцій для підтримки норм і правил, диференціація їхнього застосування в окремих випадках;
- створення системи статусів і ролей, що охоплюють усіх без винятку членів інституту.

На етапі поширення, укорінення нового інституту діють два принципово різних механізми: примус до використання нового інституту (часто державний); добровільне прийняття суб'єктами нового правила.

Виділяють три основні джерела інновацій: запозичення; ненавмисний винахід; ціле-

спрямоване інституціональне проектування.

Результатом процесу інституалізації є створення, відповідно до норм і правил, чіткої статусно-рольової структури, соціально схваленої більшістю учасників соціального процесу.

Найважливішим значенням інституціоналізації є можливість передбачувати дії іншого індивіда, що значно послабляє напругу учасників взаємодії. Спільне життя починає визначатися великою кількістю рутинних дій. Буденне життя стає все більш тривіальним. Це означає, що індивіди конструюють задній план, який сприятиме стабілізації як їхніх роздільних дій, так і взаємодії. Конструювання заднього плану рутинних дій у свою чергу сприяє поділу праці. Завдяки поділу праці й інноваціям утворюються нові габітуалізації. Інститути сприймаються як такі, що мають власну реальність, з якою індивід зіштовхується як із зовнішнім і примусовим фактом.

Поки інститути зароджуються та створюються їхня об'єктивність є незначною і може змінюватися. Раз установлені рутинні дії мають тенденцію зберігатися, але можливість їхньої зміни й навіть анулювання залишається у свідомості. Усе змінюється в процесі передачі норм і моделей новому поколінню. Світ набуває стійкості у свідомості, стає набагато реальнішим і не може бути легко зміненим, перетворюється на зовнішню реальність.

Рушійною силою процесу інституціоналізації є потреби. Саме потреби й умови їхнього задоволення формують відповідні інтереси й цільові установки, які й виступають уже безпосередніми детермінантами генезису, становлення й розвитку соціальних інститутів. Передача змісту інституту заснована на соціальному визнанні цього інституту як вирішенні певної проблеми спільноти. Стихійні елементи регламентації, контролю, упорядкованості, тобто процесу інституалізації взаємин між людьми, не завжди є наслідком виникнення соціального інституту, часто вони передують йому. Елементи інституціоналізації на певному етапі потребують подальшої упорядкованості, координації, субординації та закріплюються в появі тих або інших соціальних інститутів. Інституціоналізація ж передбачає їхню стандартизацію, закріплення в певних формах і створення умов для їхнього відтворення.

Інституціолізований світ завжди сприймається як об'єктивна реальність. Його історія недоступна індивідуальній пам'яті індивіда. Ця історія як традиція чинних інститутів має характер об'єктивності. Індивідуальна біографія сприймається як епізод в об'єктив-

ній історії суспільства. Інститути, історичні й об'єктивні, постають перед індивідом як незаперечні факти [20].

Базовими поняттями інституціонального підходу у вивченні політико-правової культури є поняття правовий інститут та політичний інститути, що розуміються як соціокультурні, сфера права та сфера політики. В.Г. Марач, А.О. Матюхін запропонували схему, за якої можна розгорнути цей набір понять – це схема відтворення діяльності й трансляції культури, заснована на принципі відтворення [2]. Ця схема описує існування діяльності й передачу її зразків, що виступають також у функції «культурних норм» стосовно «соціальних ситуацій». Автори пропонують метод соціокультурного аналізу, результатом якого є перенесення «розпредметненої» схеми відтворення діяльності й трансляції культури на матеріал правової й політичної культури. Базовим поняттям, що задає онтологічну підставу цього методу, є соціокультурний простір, що поділяється на соціальний і культурний підпростори. З онтологічної точки зору ці підпростори можуть бути також проінтерпретовані як два світи. На відміну від діяльності, існування соціокультурного простору задається, крім відтворення, також категорією становлення. Інакше кажучи, соціокультурний простір необхідно мислити не тільки у формах відтворення й еволюції, але також і в «емерджентних» формах генезису й становлення.

Світ культурних норм (зразків) розщеплюється на два шари: норми швидкої культурної динаміки, яка детермінується суспільними змінами (зміною типу соціальних ситуацій, які потрібно нормувати), насамперед це зміна матеріальних правових норм й окремих компонентів інститутів. Другий пласт – норми повільної динаміки культурних ідей, символів і сакралізованих зразків. Це процесуальні норми і принципи високої стабільності, а також нематеріальні компоненти інститутів (рамкові ідеї, символи, духовні орієнтири).

Дослідження політико-правових феноменів під таким кутом зору дозволяє аналізувати ситуацію як соціокультурну, тобто таку, що передбачає існування, взаємодію й одночасну зміну відразу двох підпросторів: соціально-політичних дій і тих утруднень, яких зазнають суб'єкти цих дій, та правових і загальнокультурних норм (зразків), відповідно до яких (явно або неявно) учасники суспільної взаємодії намагаються будувати свою діяльність і долають перешкоди.

Розглядаючи генезу політико-правового простору, потрібно виходити з визнання принципової значимості правових інститутів для реалізації політичних відносин. Політич-

ні й правові інститути, будучи досить автономним, у розвинених суспільствах тісно переплітаються між собою.

Політико-правовий простір – функціональна й інституціональна єдність «правового» і «політичного», що утвориться за таких умов:

- політичний плюралізм;
- публічність обговорення найважливіших суспільно-політичних рішень;
- процесуалізація подібної суспільної комунікації, оформлюваної відповідними правовими інститутами.

При цьому самі правові (політико-правові) інститути функціонально зв'язані один з одним згідно структури сфери права, що, у свою чергу, відповідає характеру правової культури цього суспільства.

Висновки з проведеного дослідження. Сформулюємо методологічні принципи соціокультурного аналізу політико-правових феноменів:

- принципний поділ соціокультурного простору на два підпростори: культурних норм (зразків) і соціальних ситуацій;
- культурні зразки виконують нормуючу функцію стосовно соціальних і соціально-політичних ситуацій;
- культурна єдність розуміється й усвідомлюється особистістю, тобто відбувається герменевтична диверсифікованість культури, породження множинності й розмаїтості форм її розуміння;
- окремі особистості стають живими зразками для інших, норми й зразки персоналіфікуються.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Выготский Л.С. Психология / Л.С. Выготский. – М. : Апрель Пресс, Эксмо Пресс, 2000. – 1007 с.
2. Марач В.Г., Матюхін А.А. Методологические проблемы изучения и формирования политико-правового пространства. Часть 1 / В.Г. Марача, А.А. Матюхін // Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник. – М. : Едиториал УРСС, 2004.
3. Лосев А.Ф. Мифология : в 5 т. / А.Ф. Лосев // Философская энциклопедия. – М. : Сов. энциклопедия, 1964 – . – Т. 3. – 1964. – 652 с.
4. Пивоев В.М. Мифологическое сознание как способ освоения мира / В.М. Пивоев. – Петрозаводск : Карелия, 1991. – 111 с.
5. Психология : [словарь] / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
6. Тугаринов В.П. Философия сознания (Современные проблемы) / В.П. Тугаринов. – М. : Мысль, 1971. – 201 с.
7. Фрейденберг О.М. Этюды по семантологии литературных форм. Паллиата. Глава 21 / О.М. Фрейденберг // Лотмановский сборник. – М. : ИЦ-Гарант, 1995. – С. 704–718.